

درباره هنر نقاشی در ایران

دکتر علینقی منزوی

مجله کاوه، مونیخ، شماره ردیف ۵۱، سال ۱۲، شماره اول، فروردین ۱۳۵۳، ربیع الاول

۱۳۹۴، مارس ۱۹۷۴، برگه ۶ - ۱۱

به کوشش

محمد ابراهیم ذاکر

Error! Bookmark not defined. ..... داوری عین القضاة میان ابن سینا و ابوسعید

Error! Bookmark not defined. ..... داوری عین القضاة میان ابن سینا و ابوسعید ابوالخیر

Error! Bookmark not defined. ..... مقدمه

Error! Bookmark not defined. ..... کتابنامه

Error! Bookmark not defined. ..... نمایه کتاب و مقاله

درباره هنر نقاشی در ایران

دکتر علینقی منزوی

مجله کاوه، مونیخ، شماره ردیف ۵۱، سال ۱۲، شماره اول، فروردین ۱۳۵۳، ربیع الاول ۱۳۹۴، مارس ۱۹۷۴، برگه ۶ - ۱۱
 الفهرس الوصفی للمخطوطات الفارسیة المزینة بالصور بدار المکتب المصریة، تألیف: نصرالله طرازی، چ. دارالکتب، قاهره، ۱۹۶۸م در ۱۹۰ برگه، ۸۰ لوحه

فهرس وصفی نسخ خطی دارای نقاشی

نصرالله طرازی

در همان سال ۱۹۶۹ که اثر گرانبهای نام برده در کتابخانه پدرم در نجف دیدم، آرزوی دیدار نگارنده گران قدرش در دلم جای گرفت تا آن که در ماه مه امسال (۱۹۷۳) یک سفر توریستی دست داد و چند روزی را به دیدار آثار فراغنه در جیزه، اقصر و آسوان گذرانیدم، پس از بازگشت از جنوب، از همسفران جدا گشتم تا برای دیدار دوستانی چون طرازی که مدت‌ها با هم داد و ستد نامه می داشته‌ایم و دکتر عبدالمجید بدوی فارغ التحصیل با وفای دانشگاه تهران که در معرفی گنجینه‌های ادب فارسی به تازی زبانان رنج فراوان برده و آثار ارزنده‌ای بیرون داده است و دوستان دیگر در قاهره و اسکندریه بگذرانم.

در قاهره، روزها را به اتفاق دوست عزیزم آقای احمد طاهری عراقی که یک سفر سه ماهه را در این شهر می گذرانید در دارالکتب نزد طرازی و یارانش، و یا در معهدالمخطوطات جامعه عرب نزد آقای رشاد عبدالمطلب برای تهیه چند میکروفیلم از دو کتاب سلمی نیشابوری (د: ۴۱۲ ق / ۱۰۲۱م) که مورد نیاز من بود می گذرانیدم. آقای طرازی گذشته از این که خود مدرس

درباره هنر نقاشی در ایران

۲

زبان‌های فارسی و ترکی دانشگاه‌های قاهره و عین شمس است، در اطاق خود در دارالکتب نیز عده‌ای دانشجوی زبان فارسی را به دور خویش گرد آورده و به کارهای فرهنگی راهنمایی می‌کند.

آقای نصرالله طرازی پسر بزرگ آقای مبشر طرازی حسینی است که یکی از رهبران مذهبی ترکستان شوروی بوده و مؤلفاتی به فارسی و تازی و ترکی دارد و اکنون در قاهره است. نصرالله در مارس ۱۹۲۲م در شهر طراز (جمبول کنونی در جمهوری قزاقستان شوروی) بزاده و در ۱۹۳۰ با پدرش به افغانستان آمده و تحصیلات خویش را در دانشگاه کابل به پایان رسانیده و در ۱۹۵۰ به قاهره آمده و به فهرست‌نگاری در دارالکتب گماشته شده است و اکنون رییس فهرس‌های شرقی آن کتابخانه می‌باشد. وی در این مدت ۲۳ سال، آثار زیر را تهیه و منتشر کرده است:

۱- نورالدین الجامی، در احوال و آثار او، ۷۸ برگه. ۱۹۶۴.

۲- فهرست مخطوطات فارسی دارالکتب در دو جلد بزرگ که خود شایسته معرفی جداگانه است.

۳- الفهرس الوصفی للمخطوطات الفارسیة المزینة، (کتاب مورد بحث این مقال).

علاوه بر آن‌ها طرازی در ترجمه تاریخ بخارا تألیف نرشخی از فارسی به عربی با دکتر عبدالمجید بدوی همکاری داشته و مقالاتی نیز به فارسی و عربی و ترکی در مجلات مصر و افغانستان و پاکستان منتشر نموده است.

برای معرفی سومین اثر طرازی که به هنر نقاشی ایران مربوط است، ناچار باید مختصری به تاریخ غم‌انگیز این هنر در ایران بپردازیم، که سه دوره کاملاً متمایز را طی کرده است:

- **دوره اول:** قرن‌های سوم تا هفتم میلادی که نقاشی مذهبی مانوی و آلبوم‌های حماسی شاهان ساسانی نمودار آن بوده است؛

- **دوره دوم:** شش قرن تباهی دوران هنرکشی قشریان سلفی تازی؛

- **دوره سوم:** دوره رستاخیز پس از سقوط بغداد به دست ترکان مغول.

نقاشی دوره ساسانی

نقاشی ایرانیان در عهد ساسانی بیشتر مبتنی بر تخیل بوده است. مفکران ایرانی در آن عهد، همانند اندیشه‌وران پس از اسلام فارابی و ابن سینا، خیال را پایه اتصال بشر به عقل فعال می‌دانستند، چون آنان نیروی متخیله انسان را مانند همه موجودات متافیزیک، دوقلو (نیکوسرشت، بدسرشت) می‌پنداشتند و به ناچار فیلسوف مذهبی ایشان مانی به دو گونه پیغمبر یزدانی و اهریمنی معتقد گردید^۱ و روی همین اساس، مفکران زردشتی و مانوی، استدلال‌های مذهبی و عقلی خویش را بروی آنالوژی *Analogie* تمثیل، تشبیه‌های خیال‌انگیز استوار می‌نمودند. این همان روشی است که بعد از اسلام موبه‌مو مورد استفاده گنوستیک‌ها و شیعیان اسماعیلی و صوفی قرار گرفته بود.

تفاوت میان کتب مانوی و کتب اسماعیلی فقط در آن بود که آثار اسماعیلی، مانند اخوان الصفا، سجستانی، کرمانی و ناصر خسرو به سبب ترس از مذهب هنرگش حاکم، از نقاشی موجودات زنده تهی است؛ زیرا که طبق عقاید سلفیان تصویر کردن موجود زنده به منزله مداخله در اعمال خدا به شمار می‌رفت و جریحه‌دار شدن غرور خدا موجب می‌گردید که روز قیامت، از نقاش بخواهد که به آفریده هنری خود روح بخشد و چون حتماً از عهده چنین کار برنخواهد آمد، به ناچار تا ابد در آتش خواهد سوخت. با این همه کتاب‌های اسماعیلیان و گنوستیک‌های دیگر (مانند طواسین حلاج) چنان که نسخه‌ها نشان می‌دهد، از نقاشی صورت‌ها هندسی زمین و آسمان و جهان‌های بالاتر، خالی نبوده است.

^۱ مجله کاوه، مونیخ، شماره ردیف ۴۳، سال ۱۰، شماره چهار، مهرماه ۱۳۵۱ خ، شعبان ۱۳۹۲، سپتامبر ۱۳۷۲، برگه ۳۲۰-۳۳۰، مدینه فاضله فارابی، علینقی منزوی؛ مجله کاوه، شماره ردیف ۴۵، سال ۱۱، شماره اول، نوروز ۱۳۵۲، ربیع الاول ۱۳۹۳، مارس ۱۹۷۳، برگه ۷۷-۸۸، صوفیان بی‌سلسله و برخی ویژگی‌های ایشان، علینقی منزوی.

درباره هنر نقاشی در ایران

ع

اما مانویان، در کتاب‌های خویش پایه‌پای استدلال‌های تمثیلی و تشبیه‌های مذهبی، صورت خیالی آن‌ها را برای خوانندگان نقاشی می‌کرده‌اند؛ لذا ارتنگ مانی در ادبیات فارسی به صورت آلبومی از نقاشی‌ها معرفی شده است و کتاب‌های تصویردار را بدان تشبیه می‌کنند.

گویند: این کتاب در کتابخانه غزنویان در غزنه موجود بوده است. هنگامی که سنت اگوستین (د: ۴۳۰م) پس از ۹ سال مانوی‌گری تحت تأثیر مادرش به مسیحی‌گری گرایید، با همه دشمنی سخت که نسبت به مانویان نشان می‌داد، باز از هنرهای سحرانگیز ایشان در خطابه، شعر، موسیقی، سرود، نقاشی و از کتاب‌های دیگر ایشان که به زبان لاتین در ایتالیا و شمال آفریقا پخش بوده است، سخن می‌گوید.^۱

اساس نقاشی مانویان بر پایه تصورات فلسفه دوآلیم و برای نشان دادن و پیکرانگاری روان‌های دوقلو، نیک و بد استوار بوده است. هنر نقاشی ارواح در دوران حکومت تازیان نیز با همه جلوه‌گری‌ها، کما بیش ادامه می‌داشت و تا این اواخر نیز در کتاب‌هایی که در باره ارواح نگاشته می‌شد، شبیه‌سازی و پیکرانگاری از عقول و ارواح و اجنه و شیاطین معمولی بود و برخی از آن‌ها نیز در هند و ایران چاپ شده است.

اما نقاشی عصر ساسانی منحصر به این هنر فانتزی نبوده؛ بلکه برای ساختن مناظر واقعی و ترسیم مجالس و تاریخی و حماسی و تفریحی و شبیه صورت بزرگان و قهرمانان ملی نیز به کار می‌رفته است.

گویند: کاهنی مانوی صورت انوشیروان را به مأمون عباسی (د: ۲۱۸ق) نشان داد.

بحتری (د: ۲۸۴ق / ۸۹۷م) شاعر دربار متوکل عباسی، تصاویر نقاشی شده بر دیوارهای طاق کسری را، در قصیده خود شرح می‌دهد.

دکتر علی‌نقی نیشزوی

^۱ اعترافات آگوستین. ترجمه عربی از یوحنا حلو، بیروت ۱۹۶۲، برگه ۵۷، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۶، ۱۰۸.

درباره هنر نقاشی در ایران

ه

مسعودی در (۲۹۸ق / ۹۱۱م) کتابی مانند آلبوم دیده است که دارای صورت ۲۷ تن از شاهان ساسانی بوده است که دو نفر ایشان زن بوده‌اند.

تأثیر نقاشی مانوی در مسیحیت

روش تبلیغ مانویان شبیه به چیزی بود که امروزه ما آموزش سمعی و بصری می‌نامیم ایشان اضافه بر بیان کتبی و شفاهی، با نشان دادن تصویرها، عقیده خویش را به طرف می‌فهمانیدند.

در جنگ‌های آخر دوره ساسانی، در میان اسیران ایرانی که به چنگ رومیان افتاده بودند، مانویان بسیار بودند. اینان در دوره اسارت خود این هنر را که پدرانشان از چین به ایران آورده بودند، در میان مسیحیان پخش نمودند، مسیحیان اروپایی آن را پذیرفته و مسیحیان شرقی (سریانیان) آن را گناه تشخیص دادند، پس از تشکیل حکومت خلفا در خاورمیانه، سریانیان مسیحی به تقلید پسر عموهای عرب خود به شکستن ایقون‌های کنیسه‌ها پرداختند و در مجمع مسکون نیقیه به سال (۷۸۷م / ۱۷۰ق) کوشش بسیار برای تحریم آن نمودند، ولی موفق نشدند. کنیسه تصویر را مجاز اعلام کرد و ایقون شکنی‌ها موقوف شد و بخشی از هنر جهان از شرّ زمخت‌مذهبان نجات یافت. برای تصمیمات آن مجمع نیقیه، در مجموعه اسناد کنیسه، چ. پاریس ۱۹۶۱، ص ۳۱۱ دیده شود.

شش قرن تباهی

از همان آغاز یورش تازیان به عراق بیشتر این آثار هنری به آتش کشیده شد و این هنر سوزی قرن‌ها ادامه داشت و نمونه کوچک آن‌ها را می‌توان در منتظم ابن جوزی سال‌های ۳۱۱ و ۳۹۸ و ۴۴۸ق و چند جای معجم الادباء یا قوت از جمله ج ۲،

درباره هنر نقاشی در ایران

۶

۳۱۵؛ و صله تاریخ طبری، ص ۹۶^۱؛ و مجمل التواریخ، ص ۴۰۳-۴۰۴؛ و الافادة و الاعتبار بغدادی، ص ۲۸؛ و اخبار الحکمای قفطی؛ و لسان المیزان، ج ۵، ۳۵۴-۳۵۶؛ و شرح شطحیات، روزبهان، ص ۴۵۵؛ و مقدمه "کشف الظنون بررسی نمود.

در باره یکی از آن حوادث ابن جوزی گوید: چهار عدل کتاب مصور و نقاشی شده ایرانی را که به سال ۳۱۱ ق در بغداد یافته به آتش کشیدند، آن قدر در نقاشی هایش زر به کار رفته بود که زیر خاکستر کتابها طلا بسیار بر زمین نشسته بود. ایرانیان که در سده هفتم به بعد برای شانه خالی کردن از بار کمرشکن جزیه و فرار از شکنجه‌های جسمی و روحی مسلمان می شدند، نمی توانستند یک باره تمام عقاید خشک و ضد هنری حکام سلفی را بپذیرند.

اینان با غریزه هنر دوستی خویش و همراه با عقاید گنوستیک و اشراق صوفیانه و باصطلاح باطریقه ساسانیه مسلمان می شدند^۲ و به مذهب‌های گنوستیک غلات و صوفیان می گرویدند که سماع و موسیقی و رقص را بهترین عبادت شمرده و خانقاه‌هایشان پر از تصاویر پیشوایان دین اسلام بود.

اگر چه به مرور زمان، عقاید خشک سلفی با زور دولت بر مغزهایشان تحمیل شد و روح هنری ایشان افسرده و میدان هنر تنگ و تنگ‌تر گردید، ولی یک باره نمرد، چنان که در سده (۴هـ / ۱۰م) ابودلف خزرچی در قصیده ساسانیه که به دستور صاحب‌عباد، آن وزیر معتزلی نمای خشک‌تر از سلفی، در نکوهش طریقه ساسانیه تصوف سروده است، از قالبی نام می برد که «طرس» خوانده می شده، و آن چوبی است که غلات و صوفیه ساسانیه، نقش‌ها و دعاها را بر آن کنده و بر روی اوراق و پارچه،

^۱ صلة تاریخ الطبری لعریب بن سعد القرطبی، عریب فرزند سعد، مصر، المطبعة الحسینیة، ۱۳۲۶ ق. و المنتخب من ذیل المذیل من تاریخ الصحابة و التابعین للطبری، محمد فرزند جریر طبری (د: ۳۱۰ ق)، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، بیروت.

^۲ مجله کاوه، شماره ردیف ۴۵، سال ۱۱، شماره اول، نوروز ۱۳۵۲، ربیع الاول ۱۳۹۳، مارس ۱۹۷۳، برگه ۷۷-۸۸، صوفیان بی سلسله و برخی ویژگی‌های ایشان، علینقی منزوی.

درباره هنر نقاشی در ایران

۷

به مانند مانویان باسمة می کرده و می فروخته‌اند؛ البته او به پیروی از سلفیان این هنر را که قدیم‌ترین نمونه چاپ در ایران پس از اسلام است، جزو عادات ذمیمه ایرانیان شمرده است.

ابودلف در سفرنامه خود به چین نیز از هنرهای مانویان یاد می‌کند. بخشی از این سفرنامه در کلمه «صین» معجم البلدان یاقوت آمده است و بخش‌هایی از آن را مینورسکی در لندن و بولغاکوف در مسکو ۱۹۶۰م چاپ کرده‌اند.^۱

وقتی رفتار وزیر معتزلی نما چنین باشد، برخورد خلفای سلفی مذهب معلوم و سرنوشت هنر و آینده آن آشکار است، مثلاً شیعیان که تا قرن پنجم و ششم به پیروی از گذشتگانشان (غلات) پیکرتراشی و مجسمه‌سازی را مباح می‌شمردند^۲، بعد از آن تاریخ به پیروی از مذهب دولتی خلفا و به منظور اتحاد و پیوستگی با دیگر مسلمانان، آن را تحریم نمودند و یک‌باره این هنرگرانقدر را دفن کردند برای تحقیق در چگونگی گرایش تدریجی شیعه به سوی مذهب سلفیان می‌توان فتاوی شیخ طوسی (د: ۴۶۰ ق / ۱۰۶۸م) و طبرسی (د: ۵۴۸ ق / ۱۱۵۳م) در تفسیر آیه ۵۱ بقره مبتنی بر حلیت مجسمه‌سازی را بافتاوی دو قرن بعد شیعه مقایسه نمود. گوشه‌ای از فشار حکام سلفی بر مردم ایران جهت تحریم هنر، در مجادله‌های مذهبی مانند کتاب نقض، ص ۶۲۶- ۶۴۰ منعکس است که سلفی رافضی را به طرف‌داری از شعر و نقاشی متهم می‌کند.

پس از این همه عقب‌نشینی، ایرانیان در برابر عقاید خشک سلفی حاکم، باز هم هنر در میان ایشان نمرد. اگر آلبوم‌های شاهان ساسانی و نگارستان‌های مانوی بسوخت و ایجاد مانند آن‌ها ممنوع شد، باز ایرانی، هنر خود را به صورت تزئین قبور امامان و پیشوایان اسلامی خویش ظاهر کرد. عکس‌های خیالی از پیغمبر و چهارده معصوم بر در و دیوار معابد شیعی آویخته

^۱ برای شناسایی این سفرنامه راهنمای کتاب سال اول ص ۷۳ و سال پنجم ص ۸۰۳ دیده شود.

^۲ حج‌نامه (۱) (۲)، علینقی منزوی، مجله کاوه، شماره ردیف ۴۵ و ۴۶، شماره یک و دو، سال ۱۱، نوروز ۱۳۵۲، برگه ۲۶ - ۳۵؛ مجله کاوه، شماره ردیف ۴۷ و ۴۸، شماره سه و چهار، سال ۱۱، مهر ۱۳۵۲، رمضان ۱۳۹۳، سپتامبر ۱۹۷۳، برگه ۶۰ - ۷۰.

درباره هنر نقاشی در ایران

۸

بود، حتی عکس دختر پیغمبر که جزو معصومان ایشان به شمار است؛ البته با روپند اجباری در همه جا مورد تقدیس و احترام بود.

باید متوجه بود که این خاصیت ضد هنری خلفا و فقیهان درباری‌شان، بیش از آن که به فرق میان مذهب‌های شیعی و سنی مربوط باشد، به فرق زندگی و عادات تازیان صحرای شبه جزیره و عادات مردم ایران و هند و ترکستان مربوط بوده است؛ لذا هر چه از شبه جزیره روی به مشرق؛ یا مغرب دور شویم در میان مردم سنی و شیعی با آثار هنری بیشتر برخورد می‌کنیم چنان که بر دیوار کاخ‌های ترکان سلجوقی (سده ۶هـ / ۱۱م) که محمد اندر باستان‌شناس ترک آن‌ها را در قبادآباد شمال قونیه کشف کرده نقاشی صحنه‌های شاهنامه با اشعار فارسی مربوط بدان بسیار دیده می‌شود و هر چه به مرکز عربستان نزدیک شویم، تنفر از هنر بیشتر به چشم می‌خورد، اما پس از آن که تازیان از شبه جزیره بیرون آمده و با فتح کشورهای هم‌جوار حکومت‌هایی تشکیل دادند، کم‌کم با تمدن آشنا شده، روح هنری یافتند.

شاید بتوان گفت: متوکل (د: ۲۴۷ق / ۸۶۱م) آخرین خلیفه متعصب سلفی بود که به دستور او آثار هنری قبر حسین در کربلا که زیارتگاه غلات گنوستیک شده بود، خراب و درهم کوبیده شد. تازه متوکل نیز، مانند برخی حکام نجد و خلیج امروز، هنر را برای مردم حرام می‌شمرد، ولی کاخ‌های خودش از ذوق هنری به کلی خالی نبود.

باری از سده ۴هـ / ۱۰م) به بعد، تزیین مساجد و قبور بزرگان، حتی در مرکز خلافت عرب هم متداول شد و از آن تاریخ تاکنون، در هر چند مدت یک بار، که شهرهای باختری عراق مورد هجوم قبایل صحراگرد عرب نجد قرار گرفت، اعرابی که در عراق بومی شده بودند دوش به دوش بومیان قدیمی از آثار هنری خود دفاع می‌کردند^۱.

^۱ حجامه (۱) (۲)، علینقی منزوی، مجله کاوه، شماره ردیف ۴۵ و ۴۶، شماره یک و دو، سال ۱۱، نوروز ۱۳۵۲، برگه ۲۶ - ۳۵؛ مجله کاوه، شماره ردیف ۴۷ و ۴۸، شماره سه و چهار، سال ۱۱، مهر ۱۳۵۲، رمضان ۱۳۹۳، سپتامبر ۱۹۷۳، برگه ۶۰ - ۷۰.

درباره هنر نقاشی در ایران

۹

اما باید دانست که این نرمش خلیفگان نسبت به هنر هیچ گاه به سرحد طرف‌داری و تشویق از نقاشی نرسید، و پیش از آمدن مغول به ایران، از نمونه آلبوم‌های ساسانی، و ارتنگ‌های مانوی که به دست تازیان سوخت چیزی به وجود نیامد.

قدیم‌ترین مکتب‌های نقاشی ایران

آری تا آن جا که اطلاع داریم کهن‌ترین نسخه مصور ایرانی که در این دوره باقی مانده، کتاب مقامات حریری است که در کتابخانه ملی پاریس نگاه‌داری می‌شود. این نسخه در (۶۱۶ ق / ۱۲۱۹ م)، یعنی کمی پس از ورود مغول به ایران نوشته شده است، اما همین که در سال (۶۹۵ ق / ۱۲۹۵ م) غازان خان مغول در تبریز به تخت نشست و نام خلفا از سکه و شلاق محتسبان را از دست فقیهان خشک برگرفت، هنر روی به گسترش نهاد، مکتب‌های هنری به وجود آمد که امروز به مکتب مغولی بغداد و تبریز شناخته می‌شوند. هم اکنون در کتابخانه پیرپونت مورگان pierpont morgan library در نیویورک نسخه‌ای از جامع التواریخ رشیدی هست که از (۷۱۶ ق تا ۷۳۶ ق) در تبریز نوشته شده و دارای ۸۰ لوحه نقاشی مینیاتوری بوده که اکنون آن‌ها را در میان موزه‌های لندن و نیویورک تقسیم کرده‌اند.^۱

یک قرن بعد از آن مکتب تیموری هرات نضج گرفت و پس از آن مکتب صفوی تبریز و قزوین و اصفهان شهرت یافت، اما متأسفانه در سده (۱۱ هـ / ۱۷ م) هنگامی که شاه عباس مدارس فلسفه و عرفان و اشراق را در قزوین ویران کرد و پایتخت را به اصفهان آورد، کارها را به دست فقیهان شیعی‌نمای قشری‌تر از سلفیان سپرد، پس حکومت صفوی برای دفاع از اتهام کفر و زندقه که عثمانیان بدان وارد می‌کردند، به مسابقه خشک مقدسی دست یازید، و با اتکا بر قشریان، در ظاهری‌گری دست حنبلیان را به پشت بست.

دکتر علی نقی نیشزوی

^۱ یادنامه حسین بهزاد، ابوالفضل میربها. ص ۴۳ به نقل از کتاب: به قلم بازل-گری. Persian Mininature Painting.

درباره هنر نقاشی در ایران

۱۰

و پس از این تاریخ، هنر و ادب در ایران دوران نزول را پیمود و این وضع رکورد تاریخساز ایران و احتکاک با تمدن غرب در سده (۱۳ هـ / ۱۹ م) ادامه یافت. برقراری روابط با اروپا از نفوذ معنوی قشربان کاست و قید و بندهای ضد هنری را سست کرد، پس هنرمندانی چون حسن افشار (لال) و لطف‌علی خان نقاش، در تهران و خاندان وصال در شیراز و نجف در اصفهان به وجود آمدند، تا آن که اخیراً با کمال‌الملک و حسین بهزاد (د: ۱۳۴۷ ق / ۱۹۶۸ م) هنر نقاشی ایران به مرحله نوین خودگام نهاد.

کتاب مورد گفتگو

فهرست آقای طرازی شمه‌ای از این شیب و فرازها را پیش چشمان ما مجسم می‌نماید. این اثر مفید چنان که از نامش پیدا است فهرستی از نسخه‌های فارسی خطی مُزین به صورت‌ها و نقاشی‌ها می‌باشد که در کتابخانه دارالکتب قاهره نگاه‌داری می‌شود. چاپ این کتاب در قاهره، در دورانی که دولت گرفتار مشکلات ناشی از اشغال بخشی از کشورشان توسط تجاوزکاران همسایه آزار اسرائیلی است و هزاران کارگر مشغول ساختمان سدّ عظیم اسوان بودند، خود نشانه هنردوستی فرزندان کارگران سازنده هرم‌های جیزه و معبد‌های با عظمت ا قصر و اسوان است، پدرانشان شبستان کرنک را که ۱۲۸ ستون ۱۰ متری و دالانی که در هرسوی آن ۱۴ پیکره با عظمت خوابیده دارد، ساختند و دو مجسمه «ممنون» را به ارتفاع ۱۴ متر و دیگر آثار معجزه‌آسا را از سنگ تراشیدند و خودشان برج ۱۸۷ متری قاهره و ده‌ها پل بر روی رود نیل بنا کرده‌اند. آری این خود نشانه رشد نسبی ملت است که فشار دشمن چنان نیرومند، ایشان را از توجه به وظایف دیگر، مانند نشر تاریخ هنر و هنرمندان، باز نداشته است.^۱ تاریخ هنر نقاشی ایران در جهان امروز به صورت یک علم مستقل گسترش یافته است و فهرست‌های نقاشی فصلی مقدماتی و لیکن بزرگ آن را تشکیل می‌دهد، چنان که اخیراً آقای Oleg Gerabar استاد دانشگاه هاوارد، مشغول تهیه کتابی

^۱ متن مقاله: باز ندارد.

در فهرست صحنه‌های نقاشی شده شاهنامه می‌باشد. وی در این کتاب ۳۲۷ نسخه از شاهنامه‌های موجود در جهان را که دارای لوحه‌های نقاشی هستند، فهرست نموده، تا بعداً آن‌ها را مورد تجزیه و تحلیل و مقایسه قرار دهد.^۱

یکی از فهرست‌های دقیق و قابل اعتماد که برای هنر نقاشی فارسی تهیه شده، همین کتاب مورد بحث است که آقای طرازی نگاشته است. وی در این کتاب هفتاد و یک نسخه خطی فارسی موجود در آن کتابخانه را معرفی نموده که شصت و هشت نسخه آن روی هم ۱۵۸۷ تصویر دارد و سه نسخه دیگر دارای تصویرهای بی‌شمار هستند، چون او نسخه‌ها را به ترتیب تاریخ مرتب ساخته است، می‌توان به وسیله آن آماروی روشن از چگونگی پیشرفت و پس‌گرد هنر در ایران، در قرن‌های مختلف به دست آورد، و اگر تهیه این گونه فهرست‌ها در ایران، اروپا، آمریکا و مخصوصاً در هند، برای هنر نقاشی ایران ادامه یابد، می‌توان از آن‌ها منحنی نمایش‌هایی وسیع‌تر و در کادر جهانی، مانند آن چه برادرم احمد منزوی برای نسخه‌های خطی فارسی در جهان تهیه نمود و در مجله راهنمای کتاب سال^۲ چاپ کرد، در دسترس مردم نهاد.

مثلاً: طرازی

- از سده (۸هـ / ۱۴م) دو نسخه خطی با چهارده لوحه از همه ۱۷۹ لوحه آن را شناسانده است.
- از سده (۹هـ / ۱۵م) سه نسخه خطی با هشتاد و یک لوحه از همه ۲۵۱ لوحه آن را شناسانده است.
- از سده (۱۰هـ / ۱۶م) هزده نسخه خطی با ۱۵۷ لوحه از همه ۱۹۹ لوحه آن را شناسانده است.
- از سده (۱۱هـ / ۱۷م) هفده نسخه خطی با ۱۵۸ لوحه از همه ۲۳۷ لوحه آن را شناسانده است.
- از سده (۱۲هـ / ۱۸م) شش نسخه خطی با سی و هشت لوحه از همه ۳۴۱ لوحه آن را شناسانده است.
- از سده (۱۳هـ / ۱۹م) شش نسخه خطی با نوزده لوحه از همه ۱۸۹ لوحه آن را شناسانده است.

^۱ مجله راهنمای کتاب، سال ۱۶، برگه ۱۲۴.

^۲ مجله راهنمای کتاب، سال ۱۴، برگه ۲۸۳-۲۹۲.

درباره هنر نقاشی در ایران

۱۲

از سده (۱۴ هـ / ۲۰ م) سه نسخه خطی با دو لوحه از همه دو لوحه آن را شناسانده است.^۱ باقی لوحه‌های معرفی شده این کتاب، بی‌تاریخ‌اند و با آن که قابل آمارگیری هستند، من برای اختصار آن‌ها را به حساب نیاوردم.

طرازی در پایان کتاب خود ۸۰ لوحه از ۱۵۸۷ لوحه را برگزیده و چاپ کرده است. چنان که می‌بینیم: این آمار اگر چه ناقص و ویژه یک کتابخانه است، باز تا اندازه‌ای نشان می‌دهد که چگونه هنر نقاشی ایران، پس از سقوط دربار خلافت در بغداد بالا رفته و گسترش یافته و چگونه پس از ویران شدن مدارس فلسفی قزوین، به دست شاه عباس، قوس نزولی را آغاز کرده است.

^۱ جدول لوح‌ها در نسخه‌های خطی:

سده	نسخه خطی	لوحه شناسایی کرده	کل لوحه‌های تاریخ‌دار
سده ۱۴ / ۵۸ م	۲	۱۴	۱۷۹
سده ۱۵ / ۵۹ م	۳	۸۱	۲۵۱
سده ۱۶ / ۵۱۰ م	۱۸	۱۵۷	۱۹۹
سده ۱۷ / ۵۱۱ م	۱۷	۱۵۸	۲۳۷
سده ۱۸ / ۵۱۲ م	۶	۳۸	۳۴۱
سده ۱۹ / ۵۱۳ م	۶	۱۹	۱۸۹
سده ۲۰ / ۵۱۴ م	۳	۲	۲
جمع کل	۵۵	۴۶۹	۱۴۰۸

درباره هنر نقاشی در ایران

۱۳

پیکره‌ها از مردم نامی

یکی از مزایای سودمند این فهرست راهنمایی خواننده به محل وجود پیکره و عکس‌های مردان نامی ایران و خاورمیانه است، مثلاً از شعرایی هم چون فردوسی، عنصری، فرخی، سنایی، حافظ، سعدی، جامی، حسن دهلوی، کلیم، محتشم، صابر، صائب، عرفی، غنی، طاهر، مشتاق، نظیری، مولوی، اسیر، وحید، ظهوری، مخلص، نورعلی‌شاه، و ده‌ها شاعر دیگر در آن جا عکس‌هایی شناسانده شده است. بسیاری امیران و سپهسالاران، هم چون سلطان حسین بایقرا و شاهان صفوی، چون عباس اول و دوم و طهماسب‌ها، عکس‌هایی نشان داده شده است. اگر چه برخی از این شبیه‌ها خیالی بوده، باز هم ارزش تاریخی فراوان دارد.

با توسعه دادن بدین کار، می‌توان در آینده فهرستی جامع از تمام صورت‌های چاپ تحقیقی اثر هر یک از آنان، عکس؛ یا عکس‌هایی گوناگون را که از صاحب اثر در دست، در پیش گفتار چاپ کتاب؛ یا اثر او چاپ و منتشر سازند.

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

إخبار العلماء بأخبار الحكماء، تاريخ الحكماء، قفطی، جمال الدين ابوالحسن علی فرزند قاضی یوسف فرزند ابراهیم فرزند عبدالواحد شیبانی (۵۶۳ - ۶۴۶ق)، به کوشش یولیوس لیپرت، لایپزیگ، ۱۳۲۱ق / ۱۹۰۳م؛ ترجمه محمد فرزند علی فرزند محمد خطیبی روزنی (۱۰۹۹ق) به دستور شاه سلیمان صفوی، تصحیح بهین دارایی، دانشگاه تهران. ۱۳۴۷خ.

اعترافات آگوستین. ترجمه عربی از یوحنا حلو، بیروت ۱۹۶۲.

إعداد الفهارس الشاملة للكتب و المخطوطات الشرقية بدارالكتب المصرية، نصرالله مبشر فرزند محمدخان طرازی (۱۹۲۲ - ۲۰۰۲م).

الافادة و الاعتبار في الامور المشاهدة و الحوادث المعينة بارض مصر، ابن لباد، موفق الدين عبداللطيف فرزند یوسف فرزند محمد فرزند علی بغدادی (۵۵۷ - ۶۲۹ق / ۱۱۶۲ - ۱۲۳۱م)، لندن، ۱۹۶۴؛ پژوهش علی محسن عیسی مال الله، المورد، ۱۹۸۴.

ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامي الکتب و الفنون، محمد شرف الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ق.

تاریخ بخارا، ابوبکر محمد فرزند جعفر نرشخی (۲۶۸ - ۳۴۸ق)، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران، ۱۳۱۷خ؛ ترجمه به فارسی ابونصر احمد فرزند محمد قباوی (ز: ۵۲۲ق)، انتشارات توس، تهران، ۱۳۶۳خ؛ ترجمه فارسی به عربی، نصرالله مبشر فرزند محمدخان طرازی (۱۹۲۲ - ۲۰۰۲م) و عبدالمجید بدوی.

درباره هنر نقاشی در ایران

۱۵

التبیان في تفسير القرآن، شیخ طوسی محمد فرزند حسن (۳۸۵ - ۴۶۰ ق / ۹۹۵ - ۱۰۶۸ م)، به کوشش علی آقا شیرازی و عبدالرسول روغنی‌زاده اصفهانی، چاپ سنگی، ۱۳۶۵ ق؛ تصحیح احمد شوقی و احمد حبیب قصیر، مقدمه آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، داراحیاء التراث العربی، قم، ۱۴۰۹ ق.

جامع التواریخ، تاریخ رشیدی، (تألیف: ۷۱۶ ق)، رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۶۴۸ - ۷۱۸ ق)، نسخه خطی کتابخانه پیرپونت مورگان pierpont morgan library، نیویورک.

حج‌نامه (۱) (۲)، علینقی منزوی، مجله کاوه، شماره ردیف ۴۵ و ۴۶، شماره یک و دو، سال ۱۱، نوروز ۱۳۵۲، برگه ۲۶ - ۳۵؛ مجله کاوه، شماره ردیف ۴۷ و ۴۸، شماره سه و چهار، سال ۱۱، مهر ۱۳۵۲، رمضان ۱۳۹۳، سپتامبر ۱۹۷۳، برگه ۶۰ - ۷۰.

سفرنامه ابودلف مسعر فرزند مهلهل خزر جی (ز: ۳۴۱ ق)، تحقیق و تعلیق ولادیمیر مینورسکی، لندن و مسکو، ۱۹۶۰؛ برگردان ابوالفضل طباطبایی، انتشارات زورا، تهران، ۱۳۵۴ خ.

شرح احوال و آثار و مجموعه اشعار به دست آمده شیخ شطاح روزبهان فسایی، زوبهان بقلی فرزند ابونصر (۵۲۲ - ۶۰۶ ق)، غلامعلی آریا، انتشارات روزبهان، تهران، ۱۳۶۳ خ.

شرح شطاحیات، شیخ شطاح روزبهان بقلی فرزند ابونصر (۵۲۲ - ۶۰۶ ق)، تصحیح هانری کوربن، تهران، ۱۳۴۴ خ. صلة تاریخ الطبری لعریب بن سعد القرطبي من سنة ۲۹۱ - ۲۲۰ ق، عریب فرزند سعد، مصر، المطبعة الحسينیه، ۱۳۲۶ ق.

الفهرس الوصفي للمخطوطات الفارسية المزينة بالصور بدار المكتب المصرية، نصرالله طرازی، چ. دارالکتب قاهره ۱۹۶۸ م در ۱۹۰ برگه، ۸۰ لوحه.

الفهرس الوصفي للمخطوطات الفارسية المزينة. نصرالله مبشر فرزند محمدخان طرازی (۱۹۲۲ - ۲۰۰۲ م).

فهرست مخطوطات فارسی دارالکتب، نصرالله طرازی، دو جلد بزرگ.

الكشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، حاجی خلیفه مصطفی فرزند عبدالله کاتب چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق)، پژوهش محمد شرف‌الدین یالتقا و معلم رفعت بیلگه کلیسی، استانبول، ترکیه، ۱۹۴۱م / ۱۳۶۰ق.

لسان المیزان، ابوالفضل احمد فرزند علی فرزند محمد فرزند احمد فرزند حجر عسقلانی (د: ۸۵۲ق)، تصحیح دائرة المعارف النظامية، هند، ۱۳۳۱ق؛ چاپ دیگر: مؤسسه اعلی، بیروت، چاپ دوم، ۱۳۹۰ق / ۱۹۷۱م.

مجله راهنمای کتاب سال ۱۴، احسان یارشاطر و ایرج افشار، انتشارات سخن.

مجله راهنمای کتاب سال ۱۶، احسان یارشاطر و ایرج افشار، انتشارات سخن.

مجله راهنمای کتاب، سال اول، احسان یارشاطر و ایرج افشار.

مجله کاوه، شماره ردیف ۴۵ و ۴۶، شماره یک و دو، سال ۱۱، نوروز ۱۳۵۲، برگه ۲۶ - ۳۵؛ مجله کاوه، شماره ردیف ۴۷ و ۴۸، شماره سه و چهار، سال ۱۱، مهر ۱۳۵۲، رمضان ۱۳۹۳، سپتامبر ۱۹۷۳، برگه ۶۰ - ۷۰، حج‌نامه (۱) (۲)، علینقی منزوی،

مجله کاوه، شماره ردیف ۴۵، سال ۱۱، شماره اول، نوروز ۱۳۵۲، ربیع الاول ۱۳۹۳، مارس ۱۹۷۳، برگه ۷۷ - ۸۸، صوفیان بی‌سلسله و برخی ویژگی‌های ایشان، علینقی منزوی.

مجله کاوه، مونیخ، شماره ردیف ۴۳، سال ۱۰، شماره چهار، مهرماه ۱۳۵۱خ، شعبان ۱۳۹۲، سپتامبر ۱۳۷۲، برگه ۳۲۰ - ۳۳۰، مدینه فاضله فارابی، علینقی منزوی؛ مجله کاوه، شماره ردیف ۴۵، سال ۱۱، شماره اول، نوروز ۱۳۵۲، ربیع الاول ۱۳۹۳، مارس ۱۹۷۳، برگه ۷۷ - ۸۸، صوفیان بی‌سلسله و برخی ویژگی‌های ایشان، علینقی منزوی.

مجله کاوه، مونیخ، شماره ردیف ۵۱، سال ۱۲، شماره اول، فروردین ۱۳۵۳، ربیع الاول ۱۳۹۴، مارس ۱۹۷۴، برگه ۶ - ۱۱، درباره هنر نقاشی در ایران، علینقی منزوی.

مجمعُ البیان فی تفسیر القرآن، امین الاسلام فضل فرزند حسن فرزند فضل طبرسی (۴۶۸ - ۵۴۸ ق / ۱۰۷۶ - ۱۱۵۳ م)، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران، ۱۳۳۸ خ؛ بیروت، داراحیاء التراث، ۱۳۷۹ ق؛ ترجمه فارسی، انتشارات فراهانی، تهران، ۱۳۵۰ خ.

مجله التواریخ و القصص، به کوشش محمدتقی بهار، تهران، ۱۳۱۸ ش.

مجموعه اسناد کنیسه، چاپ پاریس ۱۹۶۱.

معجم الأدباء؛ یا إرشاد الأریب إلى معرفة الأديب، یاقوت حموی، دیوید سموئل مارگلیوت لیدن، ۱۹۰۷ م؛ قاهره ۱۹۰۹ م؛ برگردان عبدالحمید آیتی، تهران، ۱۳۹۱ خ / ۲۰۱۲ م.

معجم البلدان، یاقوت حموی (۵۷۴ - ۶۲۶) شهاب‌الدین ابوعبدالله فرزند عبدالله رومی، چاپ لایپزیک (۱۸۷۳ - ۱۸۶۶ م) افست تهران، ۱۹۶۵ م، برگردان به پرسی دکتر علینقی منزوی، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری وابسته به وزارت ارشاد اسلامی جلد اول برگردان به پرسی را تا پایان حرف الف در سال ۱۳۸۰ خ و جلد دوم آن را تا پایان حرف "ز" در سال ۱۳۸۳ خ به چاپ رسانید و امید به چاپ دیگر جلد‌های ترجمه شده آن. مقامات حریری، (تألیف: ۶۱۶ ق / ۱۲۱۹ م)، نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس.

المنتخب من ذیل المذیل من تاریخ الصحابة و التابعین للطبری، محمد فرزند جریر طبری (د: ۳۱۰ ق)، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بیروت.

المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوك، ابوالفرج ابن جوزی، عبدالرحمان فرزند علی (۵۱۰ - ۵۹۷ ق)، پژوهش نعیم زرزور، دارالکتب العلمیة، بیروت، لبنان، ۱۴۱۲ ق / ۱۹۹۲ م.

النقض، بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض، نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل قزوینی رازی، تصحیح جلال‌الدین محدث ارموی، تهران، ۱۳۳۱ خ؛ دیگر: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸ خ.

نورالدین عبدالرحمن الجامی؛ فهرس بمؤلفاته الفارسیة و العربیة، نصرالله مبشر فرزند محمدخان طرازی (۱۹۲۲ - ۲۰۰۲ م)، ۱۹۶۴.

درباره هنر نقاشی در ایران

۱۸

یادنامه بهزاد، شرح احوال استاد حسین بهزاد و مختصری در تاریخ نقاشی ایران، ابوالفضل میر بهاء، انتشارات فرهنگ و هنر، تهران، ۱۳۵۲ خ.

نقاشی ایران، بازل گری، مترجم عرب‌علی شروه، تهران، ۱۳۹۲ خ.

Persian Mininature Painting

دکتر علی نقی
نیم‌سنزوی